

O'SMIRLARDA KONSTRUKTIV XULQ-ATVORNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Axmadoy Nazirjon Rahmat o'g'li

Buxoro davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida dotsenti,

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20729172>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlari tahlil qilingan. Prosotsial xulq-atvor jamiyat tomonidan ma'qullanadigan, boshqalarga yordam berish, hamkorlik qilish, g'amxo'rlik ko'rsatish, empatiya namoyon etish va ijtimoiy mas'uliyatni his etishga asoslangan ijobiy xulq shakllarini o'z ichiga oladi. Tadqiqotda o'smirlik davrining psixologik xususiyatlari, oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi, ta'lim muassasasi, ijtimoiy qadriyatlar va kommunikativ tajribaning prosotsial xulq-atvor shakllanishiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, empatiya, emotsional intellekt, ijtimoiy kompetentlik va shaxslararo munosabatlarning mazkur jarayondagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan. Tadqiqot natijalari o'smirlarda ijobiy ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish, konfliktlarni konstruktiv hal etish hamda jamiyatga moslashuv jarayonlarini qo'llab-quvvatlashda prosotsial xulq-atvorning muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Maqolada o'smirlarning prosotsial faolligini rag'batlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Olingan natijalar ta'lim muassasalari psixologlari, pedagoglar, otalar va yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar uchun metodik ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: prosotsial xulq-atvor, o'smirlik davri, ijtimoiy-psixologik determinantlar, empatiya, emotsional intellekt, ijtimoiy kompetentlik, tengdoshlar guruhi, oilaviy muhit, kommunikativ ko'nikmalar, ijtimoiy moslashuv.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-психологические детерминанты развития просоциального поведения у подростков. Просоциальное поведение включает формы позитивной активности личности, направленные на оказание помощи другим людям, сотрудничество, проявление заботы, эмпатии и социальной ответственности. В исследовании раскрываются психологические особенности подросткового возраста, а также влияние семейной среды, группы сверстников, образовательного учреждения, социальных ценностей и коммуникативного опыта на формирование просоциального поведения. Особое внимание уделяется роли эмпатии, эмоционального интеллекта, социальной компетентности и межличностных отношений в

развитии социально одобряемых форм поведения. Анализ научных источников показывает, что развитие просоциального поведения способствует успешной социальной адаптации подростков, укреплению позитивных социальных связей и снижению вероятности проявления деструктивных форм поведения. В статье обоснованы психолого-педагогические условия и механизмы формирования просоциальной направленности личности подростка. Также представлены практические рекомендации по совершенствованию воспитательной и профилактической работы в образовательной среде. Результаты исследования могут быть использованы психологами, педагогами, родителями и специалистами, работающими с подростками, для создания благоприятных условий личностного и социального развития молодежи.

Ключевые слова: просоциальное поведение, подростковый возраст, социально-психологические детерминанты, эмпатия, эмоциональный интеллект, социальная компетентность, группа сверстников, семейная среда, коммуникативные навыки, социальная адаптация.

Abstract. This article examines the socio-psychological determinants of prosocial behavior development in adolescents. Prosocial behavior encompasses socially approved forms of conduct characterized by helping others, cooperation, empathy, care, and a sense of social responsibility. The study analyzes the psychological characteristics of adolescence and explores the influence of family environment, peer relationships, educational institutions, social values, and communication experiences on the formation of prosocial behavior. Particular attention is given to the roles of empathy, emotional intelligence, social competence, and interpersonal relationships as significant factors contributing to the development of positive social behaviors. The findings indicate that prosocial behavior plays an essential role in promoting successful social adaptation, strengthening positive interpersonal interactions, and reducing the likelihood of aggressive or destructive behavioral patterns among adolescents. The article also highlights psychological and pedagogical approaches aimed at fostering prosocial orientation and enhancing adolescents' active participation in socially beneficial activities. Practical recommendations are proposed for educators, school psychologists, parents, and youth specialists to support the development of socially responsible and emotionally mature individuals. The results contribute to a deeper understanding of the mechanisms underlying prosocial behavior and provide a theoretical basis for designing effective intervention and prevention programs in educational settings.

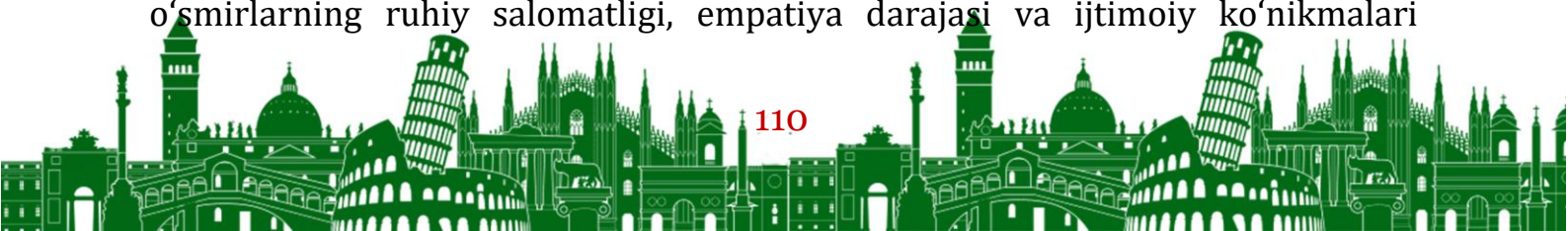
Key words: prosocial behavior, adolescence, socio-psychological determinants, empathy, emotional intelligence, social competence, peer group, family environment, communication skills, social adaptation.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida o'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Prosotsial xulq-atvor shaxsning boshqalarga yordam berish, hamkorlik qilish, ijtimoiy mas'uliyatni his etish, empatiya namoyon etish va jamiyat manfaatlarini e'tiborga olish kabi ijobiy xulq shakllarini o'z ichiga oladi. Aynan o'smirlik davrida shaxsning qadriyatlari, ijtimoiy qarashlari va xulq-atvor strategiyalari faol shakllanadi. Shu sababli mazkur davrda prosotsial fazilatlarni rivojlantirish nafaqat individual, balki ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, O'zbekiston aholisining katta qismini yoshlar tashkil etishi bilan izohlanadi. UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, mamlakat aholisining qariyb 55 foizini bolalar va yoshlar tashkil qiladi, bu esa inson kapitalini rivojlantirish masalasini davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylantiradi. Shuningdek, 2023-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda 10–19 yoshdagi o'smirlar soni 5,8 milliondan ortiq bo'lib, ular mamlakat umumiy aholisining 16,3 foizini tashkil etadi. Bunday demografik ko'rsatkichlar yosh avlodning ijtimoiylashuvi va ijobiy xulq-atvorini shakllantirish masalasining strategik ahamiyatga egaligini ko'rsatadi.

Respublikamizda yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi, ijtimoiy faolligi va fuqarolik mas'uliyatini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, o'smirlar orasida tajovuzkorlik, konfliktli munosabatlar, internet qaramligi, kiberbulling va ijtimoiy begonalashuv kabi muammolar uchrab turmoqda. Shu nuqtai nazardan, prosotsial xulq-atvorni rivojlantiruvchi omillarni aniqlash va ularni amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. UNICEFning O'zbekiston bo'yicha tadqiqotlarida ham o'smirlarning ruhiy salomatligi, zo'ravonlik va ijtimoiy farovonlik bilan bog'liq masalalar ustuvor yo'nalish sifatida qayd etilgan.

Xalqaro miqyosda ham mazkur muammo alohida ahamiyatga ega. UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda dunyoda 10–19 yoshdagi 1,2 milliarddan ortiq o'smir mavjud bo'lib, ularning ijtimoiy va psixologik rivojlanishi kelajak avlodlar farovonligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jahon miqyosidagi tadqiqotlar o'smirlarning ruhiy salomatligi, empatiya darajasi va ijtimoiy ko'nikmalari

prosotsial xulq-atvor bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatmoqda. Xususan, 2019-yilda dunyo bo'yicha har yetti nafar o'smirdan biri ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolarni boshdan kechirganligi qayd etilgan. Bunday holat yoshlarning ijtimoiy moslashuvi va konstruktiv xulq-atvorini qo'llab-quvvatlash bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarga ehtiyojni kuchaytiradi.

Shu bois, o'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish, o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini qo'llab-quvvatlash, sog'lom ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish hamda jamiyatda ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa mavzuning ilmiy va ijtimoiy ahamiyatini yanada oshiradi.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida yosh avlodning ijtimoiy faol, mas'uliyatli va insonparvar shaxs sifatida shakllanishi har bir davlatning barqaror rivojlanishida muhim omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining eng murakkab va mas'uliyatli bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda insonning qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan munosabati, axloqiy qarashlari hamda xulq-atvor me'yorlari faol shakllanadi. Shu sababli o'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirish masalasi bugungi kunda psixologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlarining dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Prosotsial xulq-atvor deganda shaxsning boshqa insonlarga yordam berish, hamkorlik qilish, qo'llab-quvvatlash, empatiya ko'rsatish, ijtimoiy mas'uliyatni his qilish va jamiyat manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'ya olish kabi ijobiy xatti-harakatlari tushuniladi. Mazkur xulq-atvor turi shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligini oshirish, sog'lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish hamda jamiyatda ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bugungi globallashuv jarayonlari, raqamli kommunikatsiyalarning kengayishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida prosotsial xulq-atvorning shakllanish mexanizmlarini o'rganish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Jahon miqyosida o'smirlar sonining ortib borishi mazkur muammoning dolzarbligini yanada kuchaytirmoqda. UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda dunyoda 10–19 yosh oraliqidagi 1,2–1,3 milliard nafar o'smir yashab, ular Yer aholisi umumiy sonining qariyb 16 foizini tashkil etadi. Bu insoniyat tarixidagi eng katta o'smirlar avlodi hisoblanadi. Shu sababli ushbu yosh qatlamining

ijtimoiy va psixologik rivojlanishi nafaqat alohida davlatlar, balki global taraqqiyot istiqbollari bilan ham bevosita bog'liqdir.

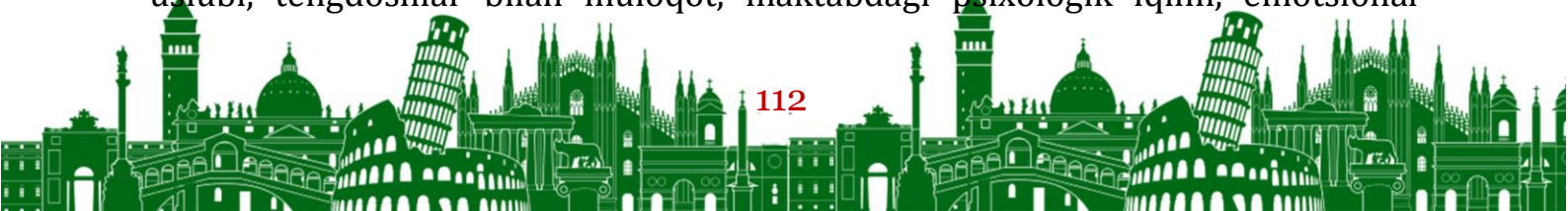
Mutaxassislarning ta'kidlashicha, o'smirlik davrida miya rivojlanishi erta bolalik davridan keyingi eng intensiv bosqichga kiradi. Natijada o'smirlar tashqi muhit ta'sirlariga nisbatan sezgir bo'lib, oilaviy tarbiya, tengdoshlar guruhi, maktab muhiti va ommaviy axborot vositalarining ta'siri ostida o'z xulq-atvor modellarini shakllantiradilar. Aynan shu davrda shaxsning prosotsial yoki aksincha antisotsial yo'nalishi tarkib topadi.

So'nggi yillarda xalqaro miqyosda o'smirlar orasida ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolar, tajovuzkorlik, ijtimoiy begonalashuv, kiberbulling va zo'ravonlik holatlarining ortib borayotgani kuzatilmoqda. UNICEFning statistik ma'lumotlariga ko'ra, 2019-yilda dunyo bo'yicha har yetti nafar o'smirdan biri ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolarni boshdan kechirgan. Bu esa taxminan 166 million nafar o'smirni tashkil etadi. Shuningdek, tashvish va depressiya holatlari o'smirlar orasidagi ruhiy buzilishlarning qariyb 40 foizini tashkil qilgan. Mazkur holatlar o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi va ijobiy xulq-atvorining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, prosotsial xulq-atvorga ega bo'lgan o'smirlar tengdoshlar bilan samarali muloqot o'rnatadi, ijtimoiy konfliktlarni konstruktiv hal qiladi, ruhiy barqarorlik darajasi yuqori bo'ladi hamda jamiyat hayotida faolroq ishtirok etadi. Aksincha, empatiya va ijtimoiy mas'uliyatning pastligi agressiv xatti-harakatlar, huquqbuzarlik va ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelishi mumkin. Shu bois xalqaro tashkilotlar tomonidan o'smirlarning emotsional intellekti, kommunikativ kompetentligi va prosotsial ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham yoshlar masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Mamlakat aholisining katta qismini yoshlar tashkil etishi, inson kapitalini rivojlantirish va barkamol avlodni tarbiyalash vazifalari o'smirlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini chuqur o'rganishni talab etadi. Ta'lim muassasalarida sog'lom ijtimoiy muhit yaratish, yoshlar orasida ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar prosotsial xulq-atvorni shakllantirish masalasining amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Prosotsial xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar ko'p qirrali xarakterga ega bo'lib, ular orasida oilaviy munosabatlar, ota-onalarning tarbiya uslubi, tengdoshlar bilan muloqot, maktabdagi psixologik iqlim, emotsional

intellekt, empatiya darajasi, ijtimoiy qadriyatlar va kommunikativ tajriba alohida o'rin tutadi. Ushbu determinantlarning o'zaro bog'liqligini aniqlash o'smirlarda ijobiy xulq-atvorni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Shu nuqtai nazardan, o'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, mazkur tadqiqot yoshlarning ijtimoiy moslashuvini takomillashtirish, salbiy xulq-atvor ko'rinishlarining oldini olish hamda jamiyatda insonparvarlik va ijtimoiy hamjihatlik qadriyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlari masalasi zamonaviy psixologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlarining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur muammoning nazariy-metodologik asoslari xorijiy va rus psixologlari tomonidan turli konseptual yondashuvlar doirasida o'rganilgan bo'lib, ularning ilmiy qarashlari prosotsial xulq-atvorning shakllanish mexanizmlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Prosotsial xulq-atvor fenomeni dastlab altruizm, hamkorlik, yordam ko'rsatish va empatiya kabi tushunchalar bilan bog'liq holda talqin qilingan bo'lsa, keyinchalik uning ijtimoiy, kognitiv va emotsional determinantlari alohida ilmiy izlanishlarning markaziga aylangan.

Prosotsial xulq-atvor nazariyasining shakllanishida amerikalik psixologlar N. Eisenberg va R. Fabesning ilmiy ishlari muhim o'rin tutadi. Ular prosotsial xulq-atvorni shaxsning boshqalarning ehtiyojlariga nisbatan sezgirliги, emotsional javob qaytarish qobiliyati va axloqiy rivojlanish darajasi bilan bog'liq murakkab psixologik hodisa sifatida tavsiflaydilar. Olimlarning ta'kidlashicha, empatiya prosotsial xulq-atvorning eng muhim psixologik omillaridan biri bo'lib, aynan boshqalarning hissiy holatini tushunish va his qilish qobiliyati yordam berishga qaratilgan xatti-harakatlarning shakllanishiga zamin yaratadi. N. Eisenberg o'z tadqiqotlarida prosotsial xulq-atvorning rivojlanishi bolalik va o'smirlik davrida ijtimoiy tajriba, oilaviy tarbiya va emotsional rivojlanish bilan chambarchas bog'liq ekanligini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Prosotsial xulq-atvorni tushuntirishda A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Bandura shaxs xulq-atvori kuzatish, taqlid qilish va modellashirish orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'smirlar prosotsial harakatlarni avvalo ota-onalar, pedagoglar va tengdoshlar faoliyatini kuzatish orqali o'zlashtiradilar. Ijobiy ijtimoiy namunalarning mavjudligi o'smirlarda yordam berish, hamkorlik qilish va ijtimoiy mas'uliyat

hissini rivojlantiradi. Ushbu nazariya prosotsial xulq-atvorni shakllantirishda ijtimoiy muhitning yetakchi rolini ko'rsatib beradi.

Prosotsial xulq-atvorning axloqiy asoslarini o'rganishda L. Kohlbergning axloqiy rivojlanish nazariyasi muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Olimning fikricha, shaxsning axloqiy qarorlar qabul qilish darajasi yuqori bo'lgani sari uning prosotsial faoliyatga moyilligi ham ortib boradi. Kohlberg axloqiy rivojlanishning yuqori bosqichlarida insonlar umumiy insoniy qadriyatlar va ijtimoiy adolat tamoyillariga tayangan holda harakat qilishlarini ta'kidlaydi. Shu jihatdan prosotsial xulq-atvor axloqiy ongning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Empatiya va prosotsial xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishda M. Hoffman tadqiqotlari alohida e'tiborga loyiqdir. Uning konsepsiyasiga ko'ra, empatiya shaxsning boshqalarga yordam berishga bo'lgan ichki motivatsiyasini shakllantiruvchi asosiy psixologik mexanizmlardan biridir. Hoffman o'smirlik davrida empatik reaksiyalar murakkablashib borishi va natijada ijtimoiy mas'uliyat hissining kuchayishini ko'rsatib bergan. Bu esa prosotsial xulq-atvorning rivojlanishida emotsional omillarning muhimligini tasdiqlaydi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda prosotsial xulq-atvorning ijtimoiy determinantlariga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, C. Carlo, G. Knight, W. Bukowski va boshqa olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tengdoshlar guruhi o'smirlarning prosotsial yo'nalganligini shakllantirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Ularning ilmiy xulosalariga ko'ra, ijobiy tengdoshlar muhitida tarbiyalanayotgan o'smirlarda hamkorlik, o'zaro yordam va ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlari sezilarli darajada yuqori bo'ladi. Aksincha, salbiy ijtimoiy ta'sirlar agressiv va antisotsial xatti-harakatlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Rus psixologiya maktabida prosotsial xulq-atvor muammosi shaxsning ijtimoiy rivojlanishi va faoliyati bilan bog'liq holda tadqiq etilgan. L.S. Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy konsepsiya ushbu masalani tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Vigotskiy shaxs rivojlanishini ijtimoiy muhit va faoliyat bilan bog'liq holda tushuntiradi. Uning fikricha, bola va o'smirning psixik rivojlanishi ijtimoiy munosabatlar tizimida amalga oshadi. Demak, prosotsial xulq-atvor ham ijtimoiy tajriba va kommunikativ faoliyat mahsuli sifatida shakllanadi.

A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasida esa shaxs rivojlanishining asosiy omili sifatida faoliyat ko'rsatiladi. Olimning ta'kidlashicha, insonning motivlari va qadriyatlari faoliyat jarayonida shakllanadi. Ushbu yondashuv nuqtai nazaridan

qaralganda, o'smirlarning turli ijtimoiy loyihalar, ko'ngillilar harakati, jamoat ishlaridagi ishtiroki prosotsial xulq-atvorning rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim omil hisoblanadi.

Rus olimlari A.V. Petrovskiy va D.I. Feldshteynlarning ilmiy qarashlari ham mazkur muammoni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Petrovskiy shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida guruhlararo munosabatlarning rolini alohida ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'smirning ijtimoiy mavqei va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlari uning axloqiy qadriyatlari hamda prosotsial yo'nalishini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Feldshteyn esa o'smirlik davrini ijtimoiy faollik va o'z-o'zini anglashning intensiv rivojlanish bosqichi sifatida tavsiflab, mazkur davrda shaxsning jamiyatga foydali bo'lishga intilishi kuchayishini qayd etadi.

Prosotsial xulq-atvorning oilaviy determinantlarini o'rganishda D. Baumrind tomonidan ishlab chiqilgan ota-onalik uslublari konsepsiyasi alohida e'tiborga sazovordir. Olim demokratik tarbiya uslubida voyaga yetayotgan bolalarda empatiya, mas'uliyat va prosotsial xulq-atvor ko'rsatkichlari yuqori bo'lishini ilmiy jihatdan asoslagan. Ushbu natijalar keyinchalik ko'plab tadqiqotchilar tomonidan tasdiqlangan. Zamonaviy izlanishlar ham oiladagi emotsional qo'llab-quvvatlash, ota-onalarning shaxsiy namunasi va samimiy muloqot prosotsial xulq-atvorning rivojlanishida muhim omillar ekanligini ko'rsatmoqda.

So'nggi yillarda emotsional intellekt va prosotsial xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar soni ortib bormoqda. P. Salovey va J. Mayer emotsional intellektni shaxsning o'z va boshqalarning emotsiyalarini tushunish hamda boshqarish qobiliyati sifatida izohlaydilar. Ularning tadqiqotlari emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan o'smirlarda empatiya va prosotsial harakatlar ham yuqori rivojlanganligini ko'rsatadi. Shu bois zamonaviy psixologik tadqiqotlarda emotsional intellekt prosotsial xulq-atvorning muhim determinantlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda prosotsial xulq-atvorning rivojlanishi ko'p omilli va murakkab jarayon bo'lib, uning shakllanishida emotsional, kognitiv, axloqiy va ijtimoiy determinantlar o'zaro uzviy bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Xorijiy va rus olimlarining ilmiy qarashlari prosotsial xulq-atvorning rivojlanishida empatiya, emotsional intellekt, axloqiy ong, oilaviy tarbiya, tengdoshlar muhiti hamda ijtimoiy faoliyatning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Biroq zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida ushbu determinantlarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning o'zaro ta'sir mexanizmlarini hamda O'zbekiston o'smirlari misolida namoyon bo'lish

qonuniyatlarini chuqur o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu jihatdan mazkur mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlarni davom ettirish nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot o'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda tizimli, faoliyatga yo'naltirilgan hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Tadqiqot O'zbekiston Respublikasidagi umumta'lim maktablarining 8–11-sinf o'quvchilari o'rtasida tashkil etildi. Tadqiqotda jami 180 nafar o'smir (89 nafar o'g'il bola va 91 nafar qiz bola) ishtirok etdi. Respondentlarning yoshi 14–17 yosh oralig'ida bo'lib, tanlanma ixtiyoriylik va maxfiylik tamoyillari asosida shakllantirildi.

Tadqiqot jarayonida O'zbekiston amaliy psixologik xizmatida keng qo'llanib kelinayotgan hamda ilmiy validligi tasdiqlangan psixodiagnostik metodikalardan foydalanildi. Jumladan, prosotsial xulq-atvor darajasini aniqlash uchun Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) ning Prosocial Behavior Scale (R. Goodman) moslashtirilgan varianti qo'llanildi. Mazkur metodika maktab psixologlari tomonidan o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi, tengdoshlar bilan munosabati va yordam ko'rsatishga moyilligini baholashda muntazam foydalanib kelinmoqda. Shuningdek, empatiya darajasini aniqlash uchun Mehrabian va Epstein Empatiya diagnostikasi metodikasi, oilaviy munosabatlar sifatini baholash uchun Varga-Stolinning ota-ona va farzand munosabatlari testi, kommunikativ kompetentlikni aniqlash uchun esa V.F. Ryaxovskiyning kommunikativlik darajasini baholash metodikasi qo'llanildi.

Tadqiqot natijalarini statistik qayta ishlashda IBM SPSS Statistics 27.0 dasturidan foydalanildi. Dastlab deskriptiv statistika, o'rtacha qiymat (Mean), standart og'ish (Std. Deviation) va foiz ko'rsatkichlari hisoblandi. Prosotsial xulq-atvor bilan ijtimoiy-psixologik omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida Pearson korrelyatsiya tahlili amalga oshirildi. Olingan natijalar o'smirlarda prosotsial xulq-atvor rivojlanishiga eng kuchli ta'sir ko'rsatuvchi determinantlar empatiya, oilaviy qo'llab-quvvatlash va kommunikativ kompetentlik ekanligini ko'rsatdi.

1-jadval

O'smirlarda prosotsial xulq-atvor va uning ijtimoiy-psixologik determinantlari o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatkichlari (Pearson korrelyatsion tahlili, n=180)

Ko'rsatkichlar	M	SD	Prosotsial xulq-atvor (r)	p
Prosotsial xulq-atvor	8,74	1,63	1,000	-
Empatiya darajasi	27,81	4,28	0,684**	0,000
Oilaviy qo'llab-quvvatlash	31,42	5,11	0,617**	0,000
Kommunikativ kompetentlik	29,65	4,74	0,592**	0,000
Ijtimoiy faollik	26,38	4,17	0,541**	0,000
Emotsional intellekt	30,26	4,63	0,576**	0,000
Tengdoshlar bilan ijobiy munosabat	28,71	4,82	0,553**	0,000
O'z-o'zini nazorat qilish	24,93	3,95	0,487**	0,000
Maktabdagi psixologik iqlim	27,54	4,39	0,462**	0,000
Akademik motivatsiya	25,87	4,12	0,431**	0,000

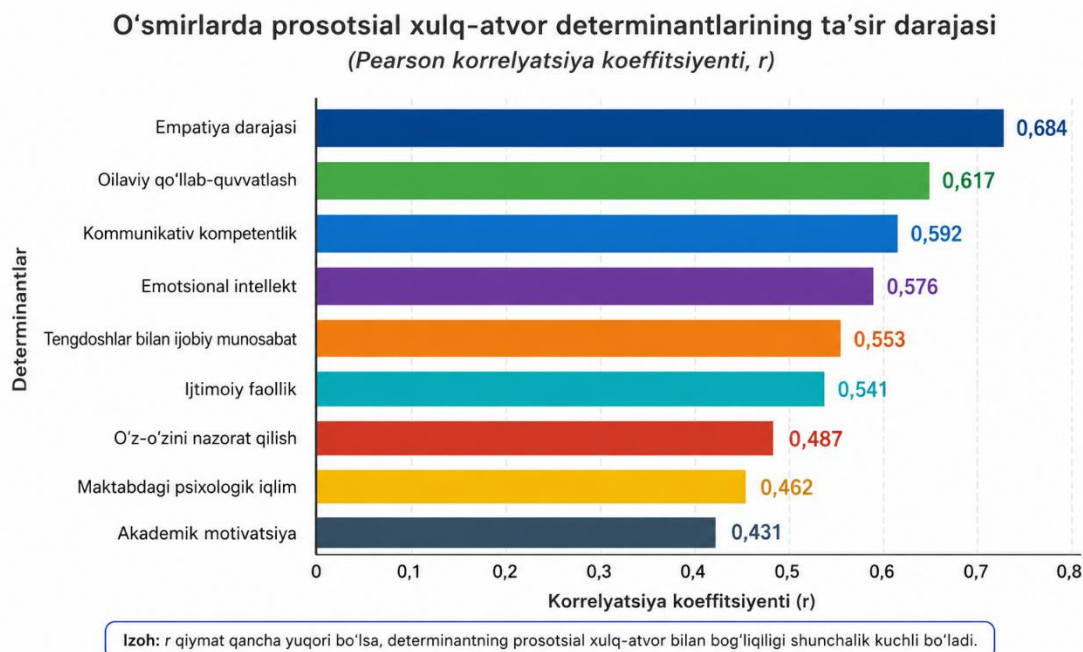
Izoh: $p < 0,01$, r – Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti.

Jadval natijalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, prosotsial xulq-atvor bilan empatiya darajasi o'rtasida kuchli musbat bog'liqlik mavjud ($r=0,684$; $p<0,01$). Bu natija boshqalarning hissiy holatini tushunish va ularga hamdardlik bildirish qobiliyati rivojlangan o'smirlarda yordam berish, hamkorlik qilish va ijtimoiy mas'uliyat kabi prosotsial xatti-harakatlar ko'proq namoyon bo'lishini anglatadi. Shuningdek, oilaviy qo'llab-quvvatlash ko'rsatkichi ham prosotsial xulq-atvor bilan yuqori darajada bog'liq ekanligi aniqlandi ($r=0,617$; $p<0,01$). Ushbu natija oiladagi sog'lom psixologik muhit va ota-onalarning emotsional qo'llab-quvvatlashi o'smir shaxsining ijtimoiy rivojlanishida muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi.

Tahlillar kommunikativ kompetentlik ($r=0,592$), emotsional intellekt ($r=0,576$) hamda tengdoshlar bilan ijobiy munosabatlar ($r=0,553$) ham prosotsial xulq-atvorning muhim determinantlari ekanligini ko'rsatdi. Bundan tashqari, maktabdagi psixologik iqlim va akademik motivatsiya ko'rsatkichlari bilan ham statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqliklar aniqlandi. Natijalar o'smirlarda prosotsial xulq-atvorning shakllanishi birgina individual psixologik xususiyatlar bilan emas, balki oilaviy, ta'limiy va ijtimoiy muhit omillarining o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, o'tkazilgan empirik tadqiqot natijalari o'smirlarda prosotsial xulq-atvorni rivojlantirishning eng muhim ijtimoiy-psixologik determinantlari sifatida empatiya, oilaviy qo'llab-quvvatlash, kommunikativ kompetentlik va emotsional intellektni e'tirof etish imkonini berdi. Olingan ma'lumotlar ta'lim

muassasalarida profilaktik va rivojlantiruvchi psixologik dasturlarni ishlab chiqishda ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlarda prosotsial xulq-atvorning shakllanishi murakkab va ko'p omilli ijtimoiy-psixologik jarayon ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot davomida prosotsial xulq-atvorning rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy determinantlar sifatida empatiya, oilaviy qo'llab-quvvatlash, kommunikativ kompetentlik, emotsional intellekt, tengdoshlar bilan ijobiy munosabatlar, ijtimoiy faollik va o'z-o'zini nazorat qilish kabi omillarning muhim ahamiyatga egaligi aniqlandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, o'smirning boshqalarning hissiy holatini anglay olishi, ijtimoiy mas'uliyatni his qilishi va samarali muloqot ko'nikmalariga ega bo'lishi uning prosotsial xatti-harakatlarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tadqiqotda aniqlangan korrelyatsion bog'liqliklar empatiya darajasining prosotsial xulq-atvor bilan eng kuchli aloqador omil ekanligini ko'rsatdi. Bu holat o'smirlarning boshqalarga yordam berish, hamkorlik qilish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga tayyorligini shakllantirishda emotsional sezgirlikning alohida o'rin tutishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, oiladagi sog'lom psixologik muhit, otalarning mehr-muhabbati va tarbiyaviy qo'llab-quvvatlashi o'smir shaxsining ijtimoiy jihatdan maqbul xulq-atvorini rivojlantirish uchun muhim poydevor yaratishi aniqlandi.

Tahlillar natijasida prosotsial xulq-atvorning rivojlanishi faqat individual psixologik xususiyatlar bilan emas, balki o'smir yashayotgan ijtimoiy muhitning sifat ko'rsatkichlari bilan ham chambarchas bog'liq ekanligi isbotlandi. Xususan, tengdoshlar bilan ijobiy munosabatlar, maktabdagi qulay psixologik iqlim va

ijtimoiy faoliyatda muntazam ishtirok etish o'smirlarda hamkorlik, o'zaro hurmat va mas'uliyat hissining shakllanishiga xizmat qiladi. Mazkur omillarning uyg'un rivojlanishi esa nafaqat prosotsial xulq-atvorning kuchayishiga, balki shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi va psixologik farovonligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bandura A. Social Learning Theory. - Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977. - 247 p.
2. Eisenberg N., Fabes R. A. Prosocial Development. - New York: Wiley, 1998. - 420 p.
3. Hoffman M. L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2000. - 331 p.
4. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. - San Francisco: Harper & Row, 1981. - 430 p.
5. Carlo G., Randall B. A. The Development of a Measure of Prosocial Behaviors for Late Adolescents. - Journal of Youth and Adolescence, 2002. - Vol. 31(1). - P. 31-44.
6. Myers D. G. Social Psychology. - New York: McGraw-Hill, 2013. - 680 p.
7. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge: Harvard University Press, 1978. - 159 p.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - Москва: Политиздат, 1975. - 304 с.

